

Nadużycie prawa procesowego w postępowaniu cywilnym i postępowaniu sądowoadministracyjnym

Angelika Kurzawa

Doktor nauk prawnych, adiunkt
w Katedrze Prawa Administracyj-
nego, Konstytucyjnego i Prawa Pracy
na Wydziale Prawa i Administracji
Uczelni Łazarskiego.

✉ angelika.kurzawa@lazarski.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3338-3848>

Abuse of Procedural Right in Civil and Administrative Court Proceedings

The article concerns abuse of procedural right by parties in civil and administrative court proceedings. The reason for taking up this topic was the changes introduced in Polish civil proceedings to prevent abuse of procedural right. The analysis of new provisions and case law allowed to formulate the thesis that the introduced changes in civil proceedings to prevent abuse of procedural right in the scope of applications for the exclusion of a judge, application for the right to assistance and complaints against court's decisions should be assessed positively. Consequently, it should also be postulated to implement similar provisions in administrative court proceedings.

Słowa kluczowe: nadużycie, prawo procesowe, postępowanie cywilne, postępowanie sądowoadministracyjne, zwalczanie nadużyć, zmiany w przepisach

Key words: abuse of procedural right, civil proceedings, administrative court proceedings, preventing abuses, changes in regulations

[https://doi.org/10.32082/fp.1\(75\).2023.887](https://doi.org/10.32082/fp.1(75).2023.887)

1. Wprowadzenie

Na temat nadużycia prawa powstało już wiele opracowań naukowych. Część z nich odnosi się do nadużywania prawa procesowego przez strony w postępowaniu karnym¹, postępowaniu

w procesie karnym, tłum. P. Komotajtis, „Prokuratura i Prawo” 2002, nr 9, s. 96–107; Ł. Cora, *Gradacja nadużycia prawa w procesie karnym (zarys teoretyczny)*, „Studia Prawnicze” 2009, nr 1, s. 113–138; Sz. Majcher, D. Stachurski, *Korzystanie z pomocy obrońcy a obstrukcja procesowa*, „Palestra” 2006, nr 7–8, s. 114–129.

¹ Por. M. Warchoł, *Pojęcie „nadużycia prawa” w procesie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 11, s. 48–67; M. Niemöller, *Nadużycie prawa*

cywilnym² oraz postępowaniu sądownoadministracyjnym³. Konrad Osajda wskazał, że to praktyka sądowa zrodziła dyskusję na temat nadużycia prawa procesowego, ponieważ można zaobserwować tendencję do nieuczciwego procesowania się, czyli takiego wykorzystywania norm postępowania, które uniemożliwia i paraliżuje jego przebieg⁴. Przykładami nadużycia prawa procesowego są m.in.: celowe opóźnianie postępowania sądowego, wielokrotne zgłaszanie tych samych wniosków w toku postępowania i wnoszenie nieuzasadnionych środków zaskarżenia⁵.

Nadużycie prawa procesowego niewątpliwie stanowi problem dla sądownictwa, ponieważ z jednej strony zachodzi konieczność zagwarantowania dostępu do wymiaru sprawiedliwości, ale z drugiej strony wykorzystywanie przysługujących stronom uprawnień procesowych, np. w celu przedłużania postępowania, godzi w wymiar sprawiedliwości i nie może być akceptowane. W wyniku nowelizacji k.p.c., która weszła w życie 7 listopada 2019 r.⁶, zostały wprowadzone

do tego aktu normatywnego przepisy służące przeciwdziałaniu nadużyciom prawa procesowego przez strony w postępowaniu cywilnym. Takich przepisów brakuje natomiast w p.p.s.a. w odniesieniu do nadużycia prawa procesowego przez strony w postępowaniu sądownoadministracyjnym.

Celem niniejszego artykułu jest ocena przepisów służących zapobieganiu nadużywaniu prawa procesowego przez strony w postępowaniu cywilnym, jak również odpowiedź na pytanie o zasadność wprowadzenia podobnych regulacji w postępowaniu sądownoadministracyjnym.

2. Problematyka nadużycia prawa procesowego

W każdym postępowaniu sądowym stronom przysługują uprawnienia procesowe, których celem jest przede wszystkim zapewnienie prawa do sądu, rozumianego jako prawo dostępu do sądu, tj. prawa do uruchomienia procedury przed sądem (właściwym, niezależnym, bezstronnym i niezawisłym), prawa do odpowiedniego ukształtowania procedury sądowej, zgodnie z wymogami sprawiedliwości i jawności oraz prawa do wyroku sądowego, czyli prawa do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia danej sprawy przez sąd⁷. Tym samym przyznane stronom uprawnienia procesowe służą do ochrony ich interesów, rozstrzygnięcia sprawy przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd, jak również umożliwiają czynny udział w postępowaniu sądowym. W ten sposób zagwarantowano, że strona nie musi pozostawać pasywnym uczestnikiem postępowania, godzącym się na wszelkie czynności podejmowane przez sąd, ale w razie konieczności, może wnioskować o wyłączenie sędziego, o odroczenie wyznaczonej rozprawy, czy też, po upływie terminu na dokonanie określonej czynności, wnioskować o przywrócenie terminu.

Pojęcie „nadużycia” definiowane jest jako przekraczanie pewnych uprawnień, wykorzystywanie ich w sposób niezgodny z prawem, konwenansami, zasadami dobrego współżycia⁸. Martin Niemöller wska-

- 2 Por. K. Piasecki, *Nadużycie praw procesowych przez strony*, „Palestra” 1960, nr 11, s. 20–28; K. Weitz, *Nadużycie „prawa” procesowego cywilnego*, „Polski Proces Cywilny” 2020, nr 1, s. 7–36; M.G. Plebanek, *Nadużycie praw procesowych w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2012; K. Osajda, *Nadużycie prawa w procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 5, s. 47–80.
- 3 Por. Z. Kmieciak, *Nadużycie prawa do środka odwoławczego w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 10, s. 19–32; J. Parchomiuk, *Przesłanka potrzeby ochrony prawnej jako instrument przeciwdziałania nadużyciu prawa do skargi w niemieckim postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 6, s. 151–165; A. Bińczyk, *Zakaz nadużycia praw procesowych w postępowaniu przed sądami administracyjnymi*, „Państwo i Prawo” 2019, z. 1, s. 73–86; M. Szwał, M. Szwał, *Nadużycie prawa do sądu w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 6, s. 52–76.
- 4 K. Osajda, *Nadużycie...*, s. 47–48.
- 5 T. Ereciński, *Nadużycie praw procesowych w postępowaniu cywilnym. Tezy i wstępne propozycje do dyskusji*, w: *Nadużycie prawa procesowego cywilnego*, red. P. Grzegorzczak, M. Wałasiak, F. Zedler, Warszawa 2019, s. 12.
- 6 Ustawa z 4 lipca 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2019 r., poz. 1469).

7 Por. wyrok TK z 9 czerwca 1998 r., K 28/97, OTK 1998, nr 4, poz. 50; wyrok TK z 10 lipca 2000 r., SK 12/99, OTK 2000, nr 5, poz. 143.

8 *Słownik współczesnego języka polskiego*, t. 1, Warszawa 1999, s. 551.

zuje, że nadużycie jest użyciem sprzecznym z celem, zastosowaniem środka do realizacji celu, do którego nie jest on przeznaczony. W przypadku prawa środkiem nadużycia jest subiektywne uprawnienie, które zostaje zapewnione jego podmiotowi przez prawo obiektywne⁹. Sławomira Wronkowska podkreśliła zaś, że z nadużyciem prawa mamy do czynienia, gdy podmiot, któremu przysługuje prawo (wolność, uprawnienie, kompetencja lub ich funkcjonalny związek), czyni z niego użytek niezgodny z zakładanymi w danym systemie ocenami czy normami uzasadnionymi aksjologicznie (np. z zasadami współżycia społecznego lub względami

złożenie wniosku o wyłączenie sędziego, co do którego istnieją wątpliwości co do jego bezstronności, stanowi uprawnienie procesowe strony, którego celem jest realizacja przyznanego w Konstytucji RP prawa do sądu, który ma być nie tylko właściwy, niezależny czy niezawisły, ale także bezstronny. Niewątpliwie, zapewnienie możliwości skorzystania z takiego uprawnienia procesowego jest konieczne do sprawiedliwego rozpatrzenia sprawy, co ma zapewnić m.in. bezstronność. Niemniej, strona może posłużyć się przysługującym jej uprawnieniem w zakresie wyłączenia sędziego jedynie dla zwłoki w postępowaniu, gdy zostanie

Nadużycie prawa procesowego oznacza, że strona korzysta z przysługujących jej – na mocy przepisów prawa – uprawnień procesowych w sposób niezgodny z ich przeznaczeniem.

słuszności). Działanie albo zaniechanie takiego podmiotu jest wprawdzie zachowaniem podmiotu „mającego prawo”, ponieważ przysługuje mu uprawnienie czy kompetencja, ale czynienie użytku z tego prawa nie służy jego społecznie uzasadnionym interesom¹⁰.

Nadużycie w kontekście prawa procesowego oznacza, że strona korzysta z przysługujących jej – na mocy przepisów prawa – uprawnień procesowych, ale czyni to w sposób niezgodny z ich przeznaczeniem¹¹. Oznacza to, że wykorzystuje je w celu innym, niż ten, dla którego zostały one przewidziane. Przykładowo,

wydane w sprawie prawomocne orzeczenie w przedmiocie odmowy wyłączenia sędziego, a strona mimo to składa kolejne wnioski bez powoływania nowych okoliczności. Na problem ten zwrócił uwagę Tadeusz Ereciński, który podkreślił, że istotnym elementem nadużycia prawa procesowego jest użycie „narzędzi” procesowych sprzecznie z celem, dla którego zostały stworzone. Oderwanie wykonania uprawnień procesowych od celów, którym służy ochrona prawna, musi mieć negatywny wpływ na sferę innych podmiotów. Natomiast „[...] ofiarą nadużycia praw procesowych są nie tylko uczestnicy postępowania, lecz także system sądowy (wymiar sprawiedliwości)”¹².

Jak zauważył jednak Karol Weitz, dla skonfrontowania celu, dla którego strona korzysta z prawa procesowego, z celem tego prawa i dla stwierdzenia, czy doszło do jego nadużycia, konieczne jest ustalenie celu zachowania strony, czyli zamiaru towarzyszącego jej zachowaniu. Poznanie celu zachowania strony może mieć jako zasadniczy punkt odniesienia głównie te

9 M. Niemöller, *Nadużycie...*, s. 97.

10 S. Wronkowska, *Złożone sytuacje prawne – prawo podmiotowe*, w: A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1994, s. 155.

11 Tak też H. Dolecki, który stwierdza, że zarzut nadużycia uprawnienia procesowego można postawić wówczas, gdy dany podmiot miał na uwadze wyłącznie cele odmienne od celów akceptowanych przez ustawę. Zob. H. Dolecki, *Nadużycie prawa do sądu, w: Sądownictwo administracyjne gwarantem wolności i praw obywatelskich 1980–2005*, red. J. Góral, R. Hauser, J. Trzciniński, Warszawa 2005, s. 132.

12 T. Ereciński, *Nadużycie...*, s. 16–17.

okoliczności, które są rozpoznawalne na zewnątrz, tj. treść tego zachowania, sytuację procesową, w której jest ono podejmowane, a także jego potencjalne skutki¹³. Agnieszka Bińczyk podkreśla, że przy dokonywaniu oceny, czy danemu zachowaniu można przypisać cechy nadużycia, istotne jest uwzględnienie całokształtu okoliczności danej sprawy i okoliczności jej towarzyszących, tak aby nie doszło do nieuzasadnionego ograniczenia, czy też pozbawienia praw strony, która chroni swoje rzeczywiste interesy¹⁴. Tytus Cytowski zwraca uwagę, że uznanie wykonania prawa procesowego za nadużycie może nastąpić jedynie w skrajnych

i finansowej, co prowadzi do przedłużania postępowania i odsuwania jego prawomocnego zakończenia w czasie. Biorąc pod uwagę ramy artykułu, w dalszej części analizie zostaną poddane wymienione wyżej typowe uprawnienia procesowe będące przedmiotem nadużyć w praktyce sądowej.

3. Zakaz nadużycia prawa procesowego

Przed nowelizacją z 2019 r. zakaz nadużycia prawa procesowego w postępowaniu cywilnym nie był wyrażony *expressis verbis* w przepisach prawa, jednak uznawany był za obowiązującą zasadę prawa procesowego.

O tym, czy strona nadużywa przyznanych jej uprawnień procesowych, świadczą okoliczności konkretnej sprawy.

przypadkach. Badając, czy doszło do nadużycia prawa, należy z jednej strony kierować się koniecznością najpełniejszego zrealizowania prawa do sądu, z drugiej strony zaś dyrektywą sprawnego działania sądu¹⁵.

Enumeratywne wskazanie przypadków stanowiących nadużycie prawa procesowego jest niewątpliwie niemożliwe. O tym, czy strona nadużywa przyznanych jej uprawnień procesowych, świadczą okoliczności konkretnej sprawy. Możliwe jest jednak wskazanie pewnych typowych uprawnień procesowych, będących przedmiotem nadużyć w praktyce sądowej, a mianowicie: wnoszenie wniosków o wyłączenie sędziego, wniosków o przyznanie prawa pomocy czy zażalenie na postanowienia sądu. Wymiar sprawiedliwości nie może pozostawać obojętny na wykorzystywanie uprawnień procesowych przez strony np. poprzez składanie wniosków o przyznanie prawa pomocy, mimo uzyskania prawomocnego orzeczenia w tym zakresie oraz niezmienionej sytuacji majątkowej

W doktrynie postępowania cywilnego wskazywano, że miał on charakter zasady prawnej i był obecny w porządku prawnym, mimo braku jego ujęcia w konkretnym przepisie¹⁶. Zakaz nadużycia prawa procesowego wywodzono także z ogólnej teorii nadużycia prawa, podkreślając, że do nadużycia prawa może dojść zarówno w obrębie prawa materialnego, jak i prawa procesowego¹⁷.

Również SN w uchwale z 11 czerwca 2013 r. wskazał, że zakaz ten wyprowadzany był z zasady rzetelnego procesu, obowiązku uczciwego, zgodnego z dobrymi obyczajami działania uczestników postępowania oraz celu (istoty) procesu, którym jest rzeczywista ochrona praw podmiotowych wynikających z prawa materialnego¹⁸. Znajdował on również swoje oparcie w art. 3 k.p.c. Z zawartej w tym przepisie klauzuli dobrych obyczajów wyprowadzono nałożenie na strony powinności rzetelnego wykorzystywania swoich uprawnień, a zatem nienadużywania ich.

13 K. Weitz, *Nadużycie...*, s. 20.

14 A. Bińczyk, *Zakaz...*, s. 74.

15 T. Cytowski, *Procesowe nadużycie prawa*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 5, s. 103.

16 Zob. K. Osajda, *Nadużycie...*, s. 70.

17 Zob. T. Cytowski, *Procesowe...*, s. 81.

18 Uchwała SN z 11 grudnia 2013 r., III CZP 78/13, LEX nr 1506348.

Obecnie zakaz nadużycia prawa procesowego został wskazany wprost w art. 4¹ k.p.c. Stanowi on, że z uprawnienia procesowego przewidzianego w przepisach postępowania stronom i uczestnikom postępowania nie wolno czynić użytku niezgodnego z celem, dla którego je ustanowiono. Przepis art. 4¹ k.p.c. stanowi klauzulę generalną, która znajduje rozwinięcie w szeregu innych unormowań (art. 53¹, 117², 226², 350¹, 394³ czy 398² § 4 k.p.c.)¹⁹.

Warto zwrócić uwagę, że pojęcie nadużycia prawa procesowego jako klauzula generalna ma charakter nieostry i ocenny²⁰, a zaklasyfikowanie konkretnego przypadku jako nadużycia będzie należeć do sądu²¹. Brak enumeratywnego wyliczenia przypadków nadużycia prawa procesowego należy uznać za świadome zamierzenie legislacyjne, ponieważ nie można przewidzieć wszystkich możliwych czynności stron i uczestników postępowania, którzy, korzystając z uprawnień procesowych, będą nadużywać prawa procesowego²². Jak wskazała Izabella Gil, istotą wprowadzenia zakazu nadużycia prawa procesowego jest ocena konkretnego zachowania strony lub uczestnika postępowania cywilnego. Oznacza to, że należy je oceniać w aspekcie korzystania, a w zasadzie nadużywania konkretnego uprawnienia procesowego, a nie ogólnego celu procesu. Podejście zaproponowane przez ustawodawcę odpowiada poglądom doktryny, że „[...] określenie „nadużycie prawa” w swej literalnej treści zakłada, że strona „nad”, ale jednak „używa” prawa, czyli jej działania są zgodne z prawem, lecz są wykorzystywane w celu niezgodnym z intencjami ustawodawcy”²³, przewidującego określone uprawnienia procesowe.

Oprócz wprowadzenia klauzuli generalnej, ustawodawca zdecydował się również na uregulowanie konkretnych sytuacji, stanowiących przejaw nadużycia prawa procesowego, jak wnoszenie wielu zażaleń w tym samym lub zbliżonym przedmiocie czy wnoszenie wielu wniosków o wyłączenie sędziego²⁴. Jednocześnie naruszenie konkretnych uprawnień procesowych zostało powiązane z określonymi konsekwencjami, np. pozostawienie wniosku w aktach sprawy bez żadnych dalszych czynności.

Trzeba podkreślić, że nie ma zamkniętego katalogu nadużyć prawa procesowego przez strony. Nadużycie prawa procesowego może mieć różną formę i różne przejawy, począwszy od czynności inicjujących postępowanie, poprzez czynności w trakcie jego przebiegu aż po te, związane z zakończeniem postępowania²⁵. Dlatego też każde inne zachowanie strony może zostać w świetle okoliczności danej sprawy zakwalifikowane przez sąd jako nadużycie prawa procesowego i wiązać się z nałożeniem na taką stronę grzywny czy obowiązku zwrotu kosztów w większej części niż wskazywałby wynik sprawy, a nawet zwrotu kosztów w całości, stosownie do art. 226² k.p.c. Przepis ten przewiduje również, że na wniosek strony przeciwnej sąd może przyznać jej od strony nadużywającej prawa procesowego koszty procesu podwyższone (nie więcej jednak niż dwukrotnie) odpowiednio do spowodowanego tym nadużyciem zwiększenia nakładu pracy strony przeciwnej na prowadzenie sprawy. Sąd ma także możliwość podwyższenia stopy odsetek zasądzonych od strony, której nadużycie spowodowało zwłokę w rozpoznaniu sprawy, za czas odpowiadający tej zwłoce, z tym, że stopa ta może zostać podwyższona nie więcej niż dwukrotnie²⁶.

Zakaz nadużycia prawa procesowego nie został natomiast wyrażony wprost w przepisach p.p.s.a.

19 J. Bodio, *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2019.

20 G. Kamiński, *Zakaz nadużycia praw procesowych*, Warszawa 2021, s. 100.

21 P. Paradowski, *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Postępowanie cywilne po nowelizacji. Komentarz dla pełnomocników procesowych i sędziów*, red. B. Karolczyk, Warszawa 2020, s. 39.

22 G. Kamiński, *Zakaz...*, s. 100.

23 I. Gil, *Przeciwdziałanie nadużywaniu prawa procesowego*, w: *Regulacje służące usprawnieniu cywilnego postępowania rozpoznawczego*, red. I. Gil, Warszawa 2020, s. 63.

24 Ł. Błaszczak, *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, red. T. Zembrzowski, Warszawa 2020, s. 40.

25 Ł. Błaszczak *Art. 4¹...*, s. 40.

26 W doktrynie podkreśla się jednak, że sankcje te nie mają jednolitej natury i ich charakter prawny budzi wątpliwości. Zob. A. Jakubecki, *Sankcje za nadużycie uprawnień procesowych w Kodeksie postępowania cywilnego*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 186.

W doktrynie wskazuje się jednak, że przejawia się on w szczegółowych regulacjach, ponieważ pozwalają one na podjęcie przez sąd odpowiednich kroków w reakcji na nierzetelne i nieuczciwe zachowanie się stron. Do takich przepisów zalicza się art. 20 § 4 p.p.s.a. (wniosek o wyłączenie sądu), art. 22 § 4 p.p.s.a. (ponowny wniosek o wyłączenie sędziego), art. 98 § 2 p.p.s.a. (odebranie głosu podczas posiedzenia, gdy przemawiający go nadużywa oraz uchylenie pytania, jeżeli jest niewłaściwe lub zbyt częste), art. 206 p.p.s.a. (w uzasadnionych przypadkach odstąpienie od zasądzenia zwrotu kosztów postępowania w całości lub w części), art. 208 p.p.s.a. (nałożenie na stronę obowiązku zwrotu kosztów – w całości lub w części – wywołanych jej niesummiennym lub oczywiście niewłaściwym postępowaniem) oraz art. 249 p.p.s.a. (cofnięcie przyznania prawa pomocy, jeżeli okoliczności, na podstawie których je przyznano, nie istniały lub przestały istnieć)²⁷.

Ponadto, na konstrukcję nadużycia prawa procesowego w postępowaniu sądownoadministracyjnym powołują się również sądy administracyjne, np. w odniesieniu do wnoszonych zażaleń na postanowienia sądu²⁸, wniosków o przyznanie prawa pomocy²⁹, wniosków o wymierzenie organowi grzywny³⁰ czy wniosków o zawieszenie postępowania sądownoadministracyjnego³¹. Przykładowo WSA w Bydgoszczy w wyroku

z 20 czerwca 2018³², wskazała, że skarżący wielokrotnie nadużywał dopuszczalnych czynności procesowych z zamiarem utrudnienia lub przedłużenia postępowania. Dlatego wniosek skarżącego o odroczenie rozprawy, alternatywnie o wyłączenie wszystkich sędziów wydziału, został uznany za nadużycie prawa procesowego. Wobec tego WSA w Bydgoszczy, w składzie, w którym co do dwóch członków wniosek o wyłączenie został już prawomocnie oddalony, rozpoznał sprawę.

4. Wniosek o wyłączenie sędziego lub referendarza sądowego

Jednym z uprawnień procesowych stron w postępowaniach sądowych jest możliwość złożenia wniosku o wyłączenie sędziego lub referendarza sądowego, jeżeli nie podlega wyłączeniu z mocy prawa, ale istnieje okoliczność wywołująca wątpliwość co do bezstronności sędziego lub referendarza sądowego przy rozstrzyganiu danej sprawy. Z jednej strony to uprawnienie procesowe zapewnia stronie prawo do rozpatrzenia sprawy przez bezstronny sąd, ale z drugiej strony może ono stać się przedmiotem nadużycia.

W postępowaniu sądownoadministracyjnym ponowny wniosek o wyłączenie sędziego, niezawierający podstaw wyłączenia albo oparty na tych samych okolicznościach, podlega odrzuceniu bez składania wyjaśnień przez sędziego, którego dotyczy. Postanowienie wydaje sąd w składzie trzech sędziów na posiedzeniu niejawnym, o czym stanowi art. 22 § 4 p.p.s.a. Przepis ten stosuje się odpowiednio do wniosku o wyłączenie referendarza sądowego (art. 24 § 1 p.p.s.a.). Podobne rozwiązanie przewidywał art. 53¹ k.p.c. w brzmieniu obowiązującym przed 7 listopada 2019 r. Stosownie jednak do nowego brzmienia tego przepisu wniosek o wyłączenie sędziego oparty wyłącznie na okolicznościach związanych z rozstrzygnięciem przez sąd o dowodach, złożony po raz kolejny co do tego samego sędziego z powołaniem tych samych okoliczności, lub dotyczącego sędziego niebędącego członkiem składu orzekającego, jest niedopuszczalny. Taki wniosek pozostawia się w aktach sprawy bez żadnych dalszych czynności, o czym zawiadamia się stronę wnoszącą tylko raz przy złożeniu pierwszego

27 A. Bińczuk, *Zakaz...*, s. 83.

28 Por.: postanowienie WSA w Krakowie z 17 marca 2017 r., I SA/Kr 139/14, CBOSA; postanowienie NSA z dnia 3 sierpnia 2018 r., II FZ 786/17, LEX nr 2527059; postanowienie NSA z 12 lipca 2017 r., II FZ 358/17, LEX nr 2366866; postanowienie WSA w Poznaniu z 16 lipca 2019 r., IV SA/Po 494/16, LEX nr 2700039; postanowienie WSA w Białymstoku z 17 stycznia 2018 r., I SA/Bk 424/16, LEX nr 2431602.

29 Por.: postanowienie NSA z 5 lipca 2017 r., I OZ 1089/17, LEX nr 2358641; postanowienie NSA z 26 lipca 2013 r., II FZ 504/13; postanowienie WSA w Poznaniu z 12 lipca 2018 r., III SA/Po 946/17, LEX nr 2517765; postanowienie WSA w Warszawie z 22 grudnia 2017 r., III SA/Wa 2858/17, LEX nr 2468145.

30 Por. postanowienie NSA z 9 maja 2017 r., I OZ 569/17, LEX nr 2303878.

31 Por.: wyrok NSA z 15 września 2016 r., I GSK 333/16, LEX nr 2142945; postanowienie NSA z 25 kwietnia 2018 r., II OZ 392/18, LEX nr 2479593.

32 Wyrok WSA w Bydgoszczy z 20 czerwca 2018 r., II SA/Bd 1302/15, LEX nr 2528076.

pisma. W przypadku złożenia wniosku ustnie zawiadamia się stronę o jego bezskuteczności. Przepis ten ma odpowiednio zastosowanie do wniosku o wyłączenie referendarza sądowego (art. 54 k.p.c.).

Zmiana przepisów k.p.c. we wskazanym zakresie uzasadniana była tym, że wydanie postanowienia o odrzuceniu wniosku nie było w stanie umożliwić prowadzenia postępowania sądowego bez faktycznych przeszkód³³. Wniosek o wyłączenie sędziego (referendarza sądowego) oparty na tych samych okolicznościach podlegał bowiem odrzuceniu w drodze postanowienia w składzie trzech sędziów zawodowych, bez udziału sędziego, którego wniosek dotyczy³⁴. Obecnie przyjęta regulacja, umożliwiającą pozostawienie wniosku w aktach sprawach bez żadnych dalszych czynności, jedynie z obowiązkiem powiadomienia o tym wnoszącego, stanowi skuteczniejsze narzędzie w zwalczaniu nadużycia prawa procesowego, nie spowalniając rozpoznania sprawy głównej przez konieczność wydania w sprawie wпадkowej postanowienia o odrzuceniu wniosku o wyłączenie sędziego (referendarza sądowego) w składzie trzech sędziów.

Podobna zmiana przepisów powinna mieć miejsce również w p.p.s.a.³⁵ Wniosek o wyłączenie sędziego (odpowiednio referendarza sądowego) złożony po raz kolejny co do tej samej osoby, niezawierający podstawy wyłączenia albo oparty na tych samych okolicznościach, powinien być niedopuszczalny i pozostawiany w aktach sprawy bez rozpoznania. O pozostawieniu takiego wniosku w aktach sprawy bez rozpoznania strona wnosząca powinna być zawiadomiona tylko raz przy pierwszym wniesieniu, z pouczeniem, że każdy kolejny

taki wniosek będzie pozostawiony w aktach sprawy bez rozpoznania bez zawiadamiania o tym wnoszącego³⁶. W przypadku postępowania sądoadministracyjnego niedopuszczalność wniosku opartego wyłącznie na okolicznościach związanych z rozstrzygnięciem przez sąd o dowodach, tak jak ma to miejsce w postępowaniu cywilnym, nie będzie mieć zastosowania z uwagi na kontrolny charakter postępowania przed sądami administracyjnymi oraz subsydiarność postępowania dowodowego i jego ograniczony zakres.

5. Wniosek o przyznanie prawa pomocy

Prawo pomocy w postępowaniu sądowym może być przyznane stronie w postaci zwolnienia od kosztów sądowych lub ustanowienia adwokata lub radcy prawnego. Instytucja ta zapewniać ma dostęp do wymiaru sprawiedliwości stronom, których sytuacja majątkowa i finansowa nie pozwala na pokrycie kosztów postępowania sądowego w całości lub w części, a tym samym uniemożliwia ochronę swoich praw przed sądem. Ponadto zapewnia takim stronom przyznanie bezpłatnej pomocy prawnej. W sytuacji jednak, gdy strona uzyska prawomocne orzeczenie w przedmiocie prawa pomocy, a mimo to składa kolejne wnioski o przyznanie prawa pomocy bez powoływania nowych okoliczności, to takie zachowanie strony powinno być kwalifikowane jako nadużycie prawa.

W postępowaniu cywilnym, w razie oddalenia wniosku o zwolnienie od kosztów sądowych, strona nie może ponownie domagać się zwolnienia, powołując się na te same okoliczności, które stanowiły uzasadnienie oddalonego wniosku, o czym stanowi art. 107 ust. 1 u.k.s.c.³⁷ Taki wniosek pozostawia się w aktach

33 Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, VIII kadencja, druk sejmowy nr 3137, s. 43.

34 Zob. art. 53¹ k.p.c. w brzmieniu obowiązującym przed dniem 7 listopada 2019 r.; uchwała SN z 18 marca 2011 r., III CZP 138/10, OSNC 2011, nr 11, poz. 121.

35 W doktrynie również wskazuje się, że obecne rozwiązania prawne są niewystarczające, ponieważ brakuje skutecznego mechanizmu, który przeciwdziałając wielokrotnemu składaniu wniosków o wyłączenie sędziego w tej samej sprawie, umożliwiłaby szybkie jej rozpoznanie. Zob. A. Bińczyk, *Instrumenty procesowe przeciwdziałające nadużyciu prawa do żądania wyłączenia sędziego*, „Studia Prawa Publicznego” 2015, nr 4, s. 73.

36 Można również sformułować postulat *de lege ferenda* o zmianie przepisu art. 20 § 4 p.p.s.a., który stanowi, że wniosek o wyłączenie sądu jest niedopuszczalny i podlega odrzuceniu na posiedzeniu niejawnym. Odrzucenie wniosku o wyłączenie sądu następuje w drodze postanowienia, które nie wymaga sporządzenia uzasadnienia i nie przysługuje na nie zażalenie. Odpis takiego postanowienia sąd doręcza stronom z urzędu. Wydaje się zatem, że postanowienie o odrzuceniu wniosku o wyłączenie sądu można zastąpić pozostawieniem takiego wniosku w aktach sprawy bez rozpoznania, zawiadamiając o tym tylko stronę wnoszącą.

37 Ustawa z 28 lipca 2005 r. o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz.U. z 2023 r., poz. 1144 ze zm.).

sprawy bez żadnych dalszych czynności, o czym zawiadamia się stroną tylko raz – przy złożeniu pierwszego pisma (art. 107 ust. 2 u.k.s.c.). Również ponowny wniosek o ustanowienie adwokata lub radcy prawnego z powołaniem tym samych okoliczności, które stanowiły podstawę oddalnego wniosku, jest niedopuszczalny i pozostawia się go w aktach sprawy bez żadnych dalszych czynności, o czym powiadamia się stroną wnoszącą tylko raz przy złożeniu pierwszego pisma, stosownie do art. 117² k.p.c. To samo dotyczy pism związanych z wniesieniem takiego wniosku (art. 117² § 2 k.p.c.).

Podobnych rozwiązań nie przewiduje p.p.s.a. W praktyce w przypadku oddalenia wniosku o przyznanie prawa pomocy w zakresie zwolnienia od kosztów sądowych lub ustanowienia adwokata, radcy prawnego, doradcy podatkowego lub rzecznika patentowego oraz wniesienia przez stronę ponownego wniosku bez wskazania nowych okoliczności, sądy administracyjne uznają, że rozpoznanie wniosku stało się zbędne i umarzają postępowanie na podstawie art. 249a p.p.s.a. Przykładowo, WSA w Poznaniu uznał, że ponowne, ogólnikowe oraz nieudokumentowane oświadczenie majątkowe skarżącego, o tej samej treści co poprzednio prawomocnie rozpoznane, niepozwalające ustalić rzeczywistej sytuacji majątkowej, finansowej oraz rodzinnej skarżącego i w związku z tym wnioskować o jego zdolnościach płatniczych, stanowi nadużycie prawa procesowego do przyznania prawa pomocy, a w konsekwencji rozpoznanie wniosku o prawo pomocy stało się zbędne w rozumieniu art. 249a p.p.s.a.³⁸

Skuteczniejszym sposobem zwalczania nadużycia prawa procesowego w tym zakresie byłoby pozostawianie takich wniosków w aktach sprawy bez rozpoznania, zawiadamiając stroną wnoszącą tylko raz przy pierwszym piśmie, tak samo jak ma to miejsce w postępowaniu cywilnym przy ponownym wniosku o ustanowienia adwokata lub radcy prawnego

z powołaniem tych samych okoliczności, na podstawie których wnioski został oddalony.

6. Zażalenie na postanowienie sądu

Nadużywania prawa procesowego przez strony nie da się zupełnie wyeliminować. O ile nie budzą wątpliwości przepisy prawne o niedopuszczalności kolejnych wniosków o wyłączenie sędziego czy o przyznanie prawa pomocy, jeżeli zapadło prawomocne orzeczenie co do wniosku, a strona nie powołuje żadnych nowych okoliczności, o tyle powstaje pytanie czy można ograniczyć w pewnych okolicznościach prawo do wniesienia środka zaskarżenia, ograniczając jednocześnie możliwość kontroli wydanego orzeczenia?

Jak wskazuje Jerzy Parchomiuk, pomimo wagi tego prawa, może być ono nadużywane poprzez wnoszenie środków zaskarżenia tam, gdzie nie ulega wątpliwości, że nie odniosą one sukcesu, a jedyną korzyścią dla wnoszącego jest przedłużanie postępowania. Przeciwdziałanie tego rodzaju działaniom jest uzasadnione tym, że oddziałują one negatywnie, w sposób sprzeczny z zasadami uczciwości, na sytuację prawną drugiej strony postępowania, w której interesie jest jak najszybsze ukształtowanie sytuacji prawnej. Natomiast w szerokiej skali tego zjawiska prowadzą one do negatywnych konsekwencji w zakresie funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w postaci znacznego wydłużenia czasu oczekiwania na uzyskanie prawomocnego orzeczenia w sprawie. Wnoszenie środków zaskarżenia, mających na celu jedynie przedłużenie postępowania, odbija się na poziomie ochrony prawnej wszystkich jednostek, także tych, których żądania weryfikacji orzeczeń są w pełni uzasadnione³⁹.

Ograniczenie wnoszenia zażaleń w pewnych przypadkach, kwalifikowanych jako nadużycie prawa procesowego, przewiduje dodany do k.p.c. art. 394³. Tadeusz Zembrzuski podkreśla, że pozbawienie kontroli instancyjnej zażalenia wniesionego jedynie dla zwłoki w postępowaniu może wydawać się rozwiązaniem kontrowersyjnym, jednak wpisuje się w całości kształt rozwiązań służących usprawnianiu postępowania. Każdy system środków zaskarżenia musi mieć określone granice i optymalny kształt, stanowiący wypadkową

38 Postanowienie WSA w Poznaniu z 19 października 2015 r., II SAB/Po 88/14, LEX nr 1819259. Por. postanowienie WSA w Poznaniu z 13 października 2015 r., III SA/Po 655/12, LEX nr 1811383; postanowienie WSA w Lublinie z 5 listopada 2018 r., II SA/Lu 536/18, LEX nr 2573239; postanowienie WSA we Wrocławiu z 23 października 2018 r., IV SA/Wr 346/18, LEX nr 2569028.

39 J. Parchomiuk, *Nadużycie prawa w prawie administracyjnym*, Warszawa 2018, s. 701.

ważenia przez ustawodawcę różnych wartości, założeń i efektów, które mogą uwidocznic się w praktyce sądowej. Autor ten z aprobatą odnosi się do możliwości pozostawiania w aktach sprawy zażeń wnoszonych jedynie w celu przewlekania postępowania⁴⁰. Pozytywnie do tej regulacji odnosi się również Piotr Rylski, który twierdzi, że sankcja w postaci pozostawienia pewnych pism procesowych, w tym m.in. zażeń, w aktach sprawy bez żadnych dalszych czynności jest sposobem walki z nadużyciami polegającymi na permanentnym ich wnoszeniu⁴¹.

Przepis art. 394³ k.p.c. stanowi, że niedopuszczalne jest zażalenie wniesione jedynie dla zwłoki w postępowaniu, przez co rozumie się wniesienie drugiego i dalszych zażeń przez tę samą stronę na to samo postanowienie, a także zażalenie na postanowienie wydane w wyniku czynności wywołanych wniesieniem przez tę samą stronę wcześniejszego zażenia, chyba że okoliczności sprawy wykluczają taką ocenę. Zażalenie wniesione jedynie dla zwłoki w postępowaniu oraz pisma z nim związane zostawia się w aktach sprawy bez żadnych dalszych czynności, o czym zawiadamia się stronę wnoszącą tylko raz przy wniesieniu zażenia. W uzasadnieniu do projektu ustawy nowelizującej wskazano, że z przyczyn praktycznych sankcja za wnoszenie przez stronę zażenia, zmierzającego wyłącznie do zwłoki w postępowaniu, nie może być jego odrzucenie. Wymaga to bowiem wydania postanowienia o odrzuceniu, które staje się podstawą do kolejnego zażenia, zapoczątkowując w ten sposób łańcuch zażeń, który jest idealnym narzędziem obstrukcji procesowej. Jedynym skutecznym w praktyce sposobem wygaszenia łańcucha zażeń wydaje się brak reakcji sądu, względnie ograniczenie jej do absolutnego minimum, które nie będzie w stanie sprowokować strony do dalszych czynności⁴².

W postępowaniu sądownoadministracyjnym nie ma odpowiednika przepisu art. 394³ k.p.c. W praktyce sądy

administracyjne odrzucają zażenia wniesione jedynie dla zwłoki w postępowaniu z uwagi na nadużycie prawa procesowego. Dla przykładu można przywołać postanowienie WSA w Krakowie z 17 marca 2017 r.⁴³ W rozpoznawanej sprawie skarżąca składała szereg zażeń o tożsamej treści i nigdy nie wykonywała wezwań sądu zgodnie z ich treścią, mimo szczególnych, precyzyjnych i jednoznacznych w swej treści wezwań do uzupełnienia braków formalnych. Skutkiem czego była rosnąca ilość postanowień o odrzuceniu zażeń. Wojewódzki Sąd Administracyjny w Krakowie uznał zatem, że skarżąca nie składa zażeń w celu ochrony swych realnych praw, dlatego też składanie kolejnych zażeń stanowi nadużycie prawa procesowego i nie powinno korzystać z ochrony prawnej. W podstawie prawnej wydanego postanowienia został wskazany art. 178 p.p.s.a. Postanowieniem z 12 lipca 2017⁴⁴, NSA oddalił zażalenie na postanowienie WSA w Krakowie, stwierdzając, że sąd I instancji słusznie uznał w rozpoznawanej sprawie, że wniesione zażalenie stanowi nadużycie prawa procesowego i jako takie powinno zostać odrzucone.

Jak widać, można w praktyce poradzić sobie z problemem wnoszenia zażeń jedynie dla zwłoki w postępowaniu poprzez ich odrzucenie, jako niedopuszczalnych, z uwagi na nadużycie prawa procesowego. Niemniej, na postanowienie o odrzuceniu przysługuje zażalenie do NSA i problem wcale w tym miejscu się nie kończy, ponieważ daje się możliwość stronie wniesienia kolejnego zażenia. Wniesionemu zażaleniu trzeba nadać odpowiedni bieg, nie wspominając już o tym, że może być ono obarczone brakami formalnymi i strona będzie musiała być wezwana do ich uzupełnienia. Zgodzić się w tym miejscu należy z projektodawcą zmian w k.p.c., że postanowienie o odrzuceniu zażenia nie stanowi skutecznej sankcji za naruszenie prawa procesowego, a może jedynie spowodować uruchomienie kolejnego łańcucha zażeń, stąd czynności sądu należy ograniczyć do minimum, żeby nie dawać stronie możliwości kontynuowania obstrukcji procesowej. Wprowadzenie

40 T. Zembrzusi, *Zażalenie po nowelizacji, czyli o standardzie środka zaskarżenia*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 252 i 256.

41 P. Rylski, *O nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego ustawy z 4.07.2019 r. w ogólności*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 31.

42 Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, VIII kadencja, druk sejmowy nr 3137, s. 41.

43 Postanowienie WSA w Krakowie z 17 marca 2017 r., I SA/Kr 139/14, CBOSA.

44 Postanowienie NSA z 12 lipca 2017 r., II FZ 358/17, LEX nr 2366866.

zmian w postępowaniu sądoadministracyjnym na wzór art. 394³ k.p.c. niewątpliwie byłoby korzystne. Sądy administracyjne mogłyby wówczas pozostawiać w aktach sprawy zażalenia wniesione jedynie dla zwłoki w postępowaniu bez nadawania im dalszego biegu, pozabawiając stronę wnoszącą możliwości podejmowania dalszych czynności w tym zakresie. Oczywiście wniesienie przez tę samą stronę drugiego czy dalszych zażeń na to samo postanowienie, czy też na postanowienie wydawane w wyniku czynności wywołanych wniesieniem wcześniejszego zażenia, należy każdorazowo oceniać przez pryzmat intencji wnoszącego, z uwzględnieniem okoliczności danej sprawy,

7. Podsumowanie

Zmiany wprowadzone w k.p.c., służące zwalczaniu przypadków nadużycia prawa procesowego w zakresie wniosków o wyłączenie sędziego lub referendarza sądowego, wniosków o przyznanie prawa pomocy oraz zażeń na postanowienia sądu, należy ocenić pozytywnie, jak również należy postulować wdrożenie podobnych przepisów do Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi.

Przedstawione w niniejszym artykule przypadki nadużycia prawa procesowego przez strony nie stanowią wszystkich możliwych sytuacji. Nadużycie prawa procesowego może przejawiać się także w innych dzia-

Zmiany wprowadzone w Kodeksie postępowania cywilnego, służące zwalczaniu nadużycia prawa procesowego, należy ocenić pozytywnie i postulować wdrożenie podobnych przepisów do Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi.

związanych z wniesieniem takiego zażenia, jak też cech zewnętrznych i treści pisma. Składanie bowiem kolejnych zażeń o identycznej treści, czy też zawierających te same braki formalne, świadczyć może – w okolicznościach danej sprawy – o nadużyciu przez strony prawa procesowego. Ponadto, ustawodawca słusznie przyjął, że strona, która wniosła zażenia pozostawione bez dalszych czynności, powinna mieć prawo żądania ich kontroli instancyjnej przy wniesieniu apelacji w trybie odpowiednio zastosowanego art. 380 k.p.c.⁴⁵ W przypadku postępowania sądoadministracyjnego pozostawienie zażenia w aktach sprawy mogłoby zostać poddane kontroli instancyjnej przy wniesieniu skargi kasacyjnej.

łaniach stron, jak np. składanie wniosków o zawieszenie postępowania czy wniosków o odroczenie rozprawy. Określenie wszystkich przypadków jest jednak w istocie niemożliwe, ponieważ o nadużyciu prawa procesowego decydują w dużej mierze okoliczności danej sprawy, przez których pryzmat dochodzi do kwalifikacji jako niedopuszczalnych działań strony, które, co do zasady, są dozwolone przez prawo⁴⁶.

Dlatego też wprowadzenie, w postaci klauzuli generalnej, zakazu nadużywania prawa procesowego w postępowaniu sądoadministracyjnym na wzór postępowania cywilnego jest pożądane, aby w sytuacjach nieujętych i nieusankcjonowanych w przepisach, sąd administracyjny mógł powoływać się na klauzulę generalną⁴⁷.

46 A. Bińczyk, *Zakaz...*, s. 85.

47 Jak wskazał J. Parchomiuk, klauzule generalne służą uzupełnianiu luk w regulacji prawnej tam, gdzie brak jest szczegółowych rozwiązań zapobiegających abuzywnym zachowaniom uczestników postępowania. Zob. J. Parchomiuk, *Nadużycie...*, s. 711.

45 Uzasadnienie do rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw, VIII kadencja, druk sejmowy nr 3137, s. 42.

Bibliografia

- Bińczuk A., *Instrumenty procesowe przeciwdziałające nadużyciu prawa do żądania wyłączenia sędziego*, „Studia Prawa Publicznego” 2015, nr 4, s. 49–75.
- Bińczuk A., *Zakaz nadużycia praw procesowych w postępowaniu przed sądami administracyjnymi*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 1, s. 73–86.
- Błaszczak Ł., *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, red. T. Zembruski, Warszawa 2020, s. 33–53.
- Bodio J., *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2019.
- Cora Ł., *Gradacja nadużycia prawa w procesie karnym (zarys teoretyczny)*, „Studia Prawnicze” 2009, nr 1, s. 113–138.
- Cytowski T., *Procesowe nadużycie prawa*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 5, s. 81–103.
- Dolecki H., *Nadużycie prawa do sądu*, w: *Sądownictwo administracyjne gwarantem wolności i praw obywatelskich 1980–2005*, red. J. Góral, R. Hauser, J. Trzeciński, Warszawa 2005, s. 130–138.
- Ereciński T., *Nadużycie praw procesowych w postępowaniu cywilnym. Tezy i wstępne propozycje do dyskusji*, w: *Nadużycie prawa procesowego cywilnego*, red. P. Grzegorzczak, M. Walsik, F. Zedler, Warszawa 2019, s. 11–18.
- Gil I., *Przeciwdziałanie nadużywaniu prawa procesowego*, w: *Regulacje służące usprawnieniu cywilnego postępowania rozpoznawczego*, red. I. Gil, Warszawa 2020, s. 59–69.
- Jakubecki A., *Sankcje za nadużycie uprawnień procesowych w Kodeksie postępowania cywilnego*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 181–199.
- Kamieński G., *Zakaz nadużycia praw procesowych*, Warszawa 2021.
- Kmieciak Z., *Nadużycie prawa do środka odwoławczego w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 10, s. 19–32.
- Majcher Sz., Stachurski D., *Korzystanie z pomocy obrońcy a obstrukcja procesowa*, „Palestra” 2006, nr 7–8, s. 114–129.
- Niemöller M., *Nadużycie prawa w procesie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2002, nr 9, s. 96–107.
- Osajda K., *Nadużycie prawa w procesie cywilnym*, „Przegląd Sądowy” 2005, nr 5, s. 47–80.
- Paradowski P., *Art. 4¹ [Nadużycie prawa procesowego]*, w: *Postępowanie cywilne po nowelizacji. Komentarz dla pełnomocników procesowych i sędziów*, red. B. Karolczyk, Warszawa 2020, s. 39–45.
- Parchomiuk J., *Nadużycie prawa w prawie administracyjnym*, Warszawa 2018.
- Parchomiuk J., *Przesłanka potrzeby ochrony prawnej jako instrument przeciwdziałania nadużyciu prawa do skargi w niemieckim postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 6, s. 151–165.
- Piasecki K., *Nadużycie praw procesowych przez strony*, „Palestra” 1960, nr 11, s. 20–28.
- Plebanek M.G., *Nadużycie praw procesowych w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2012.
- Rylski P., *O nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego ustawą z 4.07.2019 r. w ogólności*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 15–35.
- Szwast M., Szwed M., *Nadużycie prawa do sądu w postępowaniu sądownoadministracyjnym*, „Zeszyty Naukowe Sądownictwa Administracyjnego” 2016, nr 6, s. 52–76.
- Warchoła M., *Pojęcie „nadużycia prawa” w procesie karnym*, „Prokuratura i Prawo” 2007, nr 11, s. 48–67.
- Weitz K., *Nadużycie „prawa” procesowego cywilnego*, „Polski Proces Cywilny” 2020, nr 1, s. 7–39.
- Wronkowska S., *Złożone sytuacje prawne – prawo podmiotowe*, w: A. Redelbach, S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii państwa i prawa*, Warszawa 1994, s. 154–158.
- Zembruski T., *Zażalenie po nowelizacji, czyli o standardzie środka zaskarżenia*, „Palestra” 2019, nr 11–12, s. 242–262.